

Some considerations for text research in linguistics

Gulruh ELMURADOVA¹

Republican Scientific and Practical Innovation Center at Uzbek State World Languages University

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 2021

Received in revised form

20 February 2021

Accepted 15 March 2021

Available online

5 April 2021

ABSTRACT

This article discusses a number of issues related to the study of text in linguistics. The text also mentions the linguocultural and pragmatic features of the text, its cognitive and pragmatic features, as well as its role in the language.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

linguocultural, pragmatic,
pragmalinguistics,
sociolinguistics linguistic,
paradigm, semantic,
cognitive, context.

Тилшуносликда матн тадқиқи хусусида баъзи мулоҳазалар

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола тилшуносликда матннинг ўрганилиши билан алоқадор бир қатор масалаларни очиб беради. Шунингдек, матннинг лингвокультурологик жиҳатдан ўзига хослиги когнитив ва прагматик хусусиятлари, унинг тилда тутган ўрни хусусида ҳам матнда айтиб ўтилади.

Калит сўзлар:

лингвомаданий,
прагматик,
прагмалингвистика,
социолингвистика,
лисоний, парадигма,
семантик, когнитив,
контекст.

Некоторые соображения по поводу исследования текста в лингвистике

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается ряд вопросов, связанных с изучением текста в лингвистике. В тексте

Ключевые слова:

лингвокультурологический,
прагматик,

¹ senior researcher, Republican Scientific and Practical Innovation Center at Uzbek State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan
e-mail: gulruhelmuradova@gmail.com

прагмалингвистика,
социолингвистика,
лингвистический,
парадигма, семантический,
когнитивный, контекст.

также упоминаются лингво-культурологические и прагматические особенности текста, его когнитивные и прагматические особенности, а также его роль в языке.

Бугунги кунда лисоний фаолият бажарувчиси бўлган шахс омилини ўрганиш тилшунослик соҳалари – психолингвистика, лингвокултурология, когнитив тилшунослик, прагмалингвистика каби соҳаларда чуқурлашиб бормоқда. Айни вақтда, тилга антропоцентрик ҳисобланган ушбу соҳаларнинг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этиб, мустақил парадигма сифатидаги мақомини тобора мустаҳкамлаб бормоқда.

Тилшуносликда эътироф этилганидек, антропоцентрик парадигмада асосий эътибор нутқий фаолият бажарувчи, яъни нутқ тузувчи ва уни идрок этувчи тил соҳиби қаратилади. Айтиш жоизки, илмий парадигмага “til соҳиби” категориясининг киритилиши тилшуносликда шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталлик, маданият каби тушунчаларнинг янада фаоллашишини тақозо этади. Шахс омилининг тадқиқи тилшунослик фанининг психология, фалсафа, мантиқ, маданиятшунослик каби фанлар билан бир нуқтада кесишишига ҳам олиб келади.

“Тил соҳиби” тушунчаси ҳозирги вақтда, асосан, қуйидаги маъноларда ишлатилмоқда: а) муайян тилда нутқий фаолиятни амалга оширувчи, яъни нутқ тузиш ва уни идрок этиш қобилиятига эга бўлган шахс; б) тилдан мулоқот воситаси сифатида фойдаланувчи шахс, коммуникант; в) ўз миллатининг миллий-маданий, маънавий қадриятларини акс эттирувчи луғат таркибини эгаллаган, уни намоён этувчи шахс; муайян тил вакили. Ҳозирги тадқиқотларда тилшуносликнинг турли йўналишлари шахс омили масаласига ўз хусусиятидан келиб чиқиб ёндашмоқда.

Матн талқини ва шахс омили масаласи матн яратилиши ва унинг мазмуний перцепцияси муаммолари билан узвий боғлиқдир. Бу масалани тадқиқ этишда матн яратувчи шахснинга эмас, уни идрок этувчи шахс – тингловчи ёки ўқувчи омилини ҳам ўрганиш муҳимдир.

Рус тилшуноси Р.И.Галпериннинг фикрига қўра эса, қоғозга ёзилиб, ҳали ўқилмаган матн ҳаракатсиз матндири. Хусусан, ёзма матн ўқувчи томонидан ўқилмагунча ҳаракатга келмайди, унда ифодаланган мазмун ва прагматик мақсад, оҳанг орқали юзага келган кайфият реципиент томонидан тушунилмайди ва ҳис этилмайди.

Матн ва уни идрок этувчи шахс омилини ўрганиш тадқиқ объектига турли жиҳатлардан, хусусан, семантиқ, психологик, прагматик, когнитив ва лингвокултурологик нуқтаи назардан ёндашишни тақозо этади.

Н.И.Жинкин таъбири билан айтганда: “Инсон алоҳида гаплар воситасида эмас, матн воситасида сўзлайди”. Шу сабабли ҳам муайян шахс услуги у яратган матнлар асосида тадқиқ этилсагина, кутилган натижаларга эришиш мумкин. Бирор ёзувчи ёки ижодкорнинг нутқий услугини унинг сўз қўллаш ёки жумла тузиш маҳорати нуқтаи назари билан тадқиқ қилиш усули бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу боисдан матн яратилиши масаласини шахс услуги нуқтаи назаридан ўрганиш матннинг лингвистик жиҳатларига теранроқ назар билан қарашга олиб келади.

Маълумки, когнитология ўз моҳиятига қўра семантика билан узвий боғлиқдир. А.В.Кравченконинг фикрига қўра “... когнитив тилшунослик ўз олдига тил воситасида билимларни сақлаш, ифодалаш ва узатиш механизmlарини тадқиқ

этишни асосий вазифа қилиб қўяди". Жаҳон тилшунослигида яратилган бой назарий маълумотларга суюнган ҳолда муайян ижодкор шахс тилининг лингвокогнитив хусусиятларини ўрганиш ўзбек тили соҳибларининг "тафаккур грамматикаси"ни ёритиб беришда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Матн яратилишида шахснинг когнитив фаолиятини тадқиқ этиш ўзбек менталитетига хос фикрлаш тарзини ҳам чуқурроқ ёритишга хизмат қиласди. Зеро, матнда концептуаллашган фикр айрим ҳолларда этник характерда ҳам бўлиши мумкин. Матн яратилиши жараёнини тадқиқ этиш орқали Н.И.Жинкин томонидан қайд этилган универсал предмет кодларининг лисоний шакл олиш босқичларини таҳдил этиш мумкинки, бу босқичлар, хусусан, бадиий матн яратувчи шахс фаолиятида ўзига хос тарзда амал қиласди. Бинобарин, муайян шахс нутқининг лингвокогнитив хусусиятларини ўрганиш ўзида кўп ҳолларда имплицитликни намоён этувчи бадиий нутқ яратилиши механизмига оид кўпгина қоронғи ва сирли "худудларни" ёритиш имконини ҳам беради.

Бугунги кун тилшунослигида матн тилнинг алоҳида йирик бирлиги ва матн тилшунослиги деб аталаётган соҳанинг асосий обьекти сифатида талқин қилинади. Матнни тадқиқ этишда уни сўз бирикмаси ва гапдан фарқлаш лозимлиги, матннинг ҳам ўз категорияси ва қонуниятлари борлиги айтилади. Тилшунос М.Х.Ҳакимов илмий матн тадқиқига бағишлиланган диссертатсион ишида бу ҳақда шундай ёзади: "*Матн сўзининг луғавий маъносида бирикиш, боғланиш тушунчаларининг борлиги, шунинг учун матн таркиби ўзаро қайсиdir боғловчилар ёрдамида бирикишини ўрганиш «Матн тилшунослиги» соҳасининг асосий муаммоларидан бири бўлиб қолди. Матн тушунчаси кўп ҳолларда контекст атамаси билан бир маънони ифода этишда бирдек кўлланилишининг гувоҳи бўламиз. Илмий адабиётларда контекст атамаси нутқий вазият маҳсули деб кўрсатилади. «Контекст – бу бир лексик ёки грамматик бирлик асосида ифодаланган маъно ёки тушунчани ойдинлаштириш учун келтирилган, тузилган минимал нутқ бирлиги. Қоида бўйича бу – сўз бирикмаси, баъзан гап, камдан-кам абзатс ёки яхлит матнга teng келади». Масалан, туёқ сўзи ҳайвонга алоқадор аъзо ҳисобланади: *Лойи кўпириб ётган йўлда от тақалари, мол туёқларидан ҳосил бўлган чуқурчаларни лиммо-лим тўлдирган сариқ зардоблар жимиirlab, ёниверидан сирқиб ётарди* (П.Турсун).*" Мазкур сўз инсонга нисбатан қўлланилганда салбий оттенка биринчи планга чиқади: *Обрўйинг борида туёғингни шиқиллатиб қол*. Контекст сўзларнинг семантик маъноси реаллашадиган ўзига хос майдон, нутқий вазият ҳисобланади. Бу ўринда С.Д.Кацнелсоннинг қуйидаги фикрини келтириб ўтиш ўринли: «Борлиқнинг мавжуд далиллари луғатларда берилганидек алоҳида сўзларда эмас, балки нутқий алоқаларда, тугал хабарларда, матнларда, уларнинг минимал бўлаги бўлган гапларда акс этади... Сўзлар ва улар маъноларининг онг ва борлиқقا муносабати гап орқали боғланган, гапдан ташқарида улар фақат потенциал бирлиқdir, холос. Уларни механизмнинг деталларига қиёслаш мумкин, уларнинг вазифаси фақатгина бутун бир механизм билан алоқада тушунилади». З Тилшунос Э.Қиличев «Матннинг лингвистик таҳлили» деб номланган китобида «Матн – ҳамма элементлари ўзаро зич алоқада бўлган ва автор нуқтаи назаридан маълум бир мақсадга йўналтирилган номинатив – эстетик ахборотни ифодаловчи мураккаб тузилма» деган таърифни келтиради. И.Р.Галперин матннинг маълумот бериш, бўлинувчанлик, когезия (алоқалар системаси), континиум (вақт ва макон изчиллиги), қисмлар автосемантияси,

ретроспектсия ва проспектсия, модаллик, яхлитлик ва тугалланганлик каби саккиз категорияси мавжудлиги ҳақида маълумот беради. Умуман матн, дейилганда нутқий жараён маҳсули бўлган, тугалланган, ёзма шаклда мавжуд бўлган, адабий шаклланган, суперфразали бирликлардан тузилган, лексик, грамматик, логик, стилистик алоқалар билан боғланган, аниқ мақсадли ва прагматик қурилмали нутқий асарни тушунмоқ керак. Тилшунос И.Расуловнинг фикрича, гапдан катта бирлик мураккаб синтактик бутунлик бўлиб, у фикран ва синтактик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган гаплар бирлашмасидан иборат. Унда фикр гапга нисбатан анча тўлиқ бўлади. Ҳозирги даврда матн турлари ва уларга хос бўлган белги-хусусиятларни аниқлаш давом этмоқда. Биз матннинг ўзига хос белгилари сифатида ахборот бериш, мустақил гаплар ёки мураккаб синтактик бутунликдан ташкил топиши, таркибий қисмлар орасида мазмуний ва синтактик алоқаларнинг мавжудлиги, макон ва замон изчилиги, яхлитлиги ва тугалланганлиги, бир умумий мавзуга эгалиги кабиларни тушунамиз. Матн ана шундай белгиларни ўзида мужассамлаштирган мураккаб коммуникатив - синтактик бутунликдир. Ю.М.Лотман «матн ифодалилик (маълум бир фикр ифодаланган бўлиши), чегараланганик (мазмун ва ифодадаги меъёрийликнинг бўлиши) ва структурал бутунлик белгиларига эга бўлиши лозим»лигини таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, матн ва уни тадқиқ этиш тилшуносликда долзарб масала ҳисобланади. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, матнни тадқиқ этаётганда, тилшуносликдаги замонавий йўналишлар, жумладан матн лингвистикаси, прагмалингвистика, когнитив лингвистика, социолингвистика оқимларини алоҳида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Зоро, бугунги кун тилшуносликда юқорида таъкидланган янги йўналишларни мустаҳкам ўрганиб, уларнинг талабига мувофиқ лингвистик қарашларни тубдан ўзгартириш кераклигини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкоznании // Филологические науки. – Москва, 2001. – № 1. – С. 64.
2. Гальперин Р.И. О понятии текст // Вопросы языкоznания. – Москва, 1974. – №6. – С.22.
3. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982.-157с.
4. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: ИГУ, 2001. – №1. – С.60.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – Б. 245.
6. Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М.: Лабиринт, 2004. – С. 5.